

справочник. М., 1963; Автомобиль. Эксплуатация и ремонт: Энциклопедический словарь-справочник. М., 1968; Политехнический словарь. М., 1980.

⁵ Умоўныя абазначэнні ў структурных мадэлях: N – Nomen – назоўнік у назоўным склоне; Ng – Nomen, с.genetivus – назоўнік у родным склоне; N abl. instr. – Nomen, с.ablative instrumentalis – назоўнік у творным склоне; N abl. I. Nomen, с.ablative loci – назоўнік у месным склоне; Num. – Numerale – лічэбнік; pr – praepositio – прыназоўнік.

⁶ Прокопович Н.Н. Словосочетание в современном русском литературном языке. М., 1966. С.67.

К.У.ЛЕКСІНА

МАТЫВАВАНЫЯ СУБСТАНТЫВЫ СА ЗНАЧЭННЕМ СТУПЕНІ ПРЫМЕТЫ Ў РУСКАЙ І БЕЛАРУСКАЙ МОВАХ

У даным артыкуле прапануецца супастаўляльны аналіз функцыянальна супадаючых словаўтваральных сродкаў, якія рэалізуюць у рускай і беларускай мовах значэнне ступені прыметы (атрыбутыўнай ці працэсуальнай). Разнастайныя спосабы выражэння тоеснага сэнсу ў блізкароднасных мовах выяўлены пры разглядзе нешматлікай групы (210) матываваных субстантываў рускай мовы, суцэльнааформленых афіксальных форм, якія зафіксаваны ў "Русской грамматике"¹ і ў "Толковом словаре словообразовательных единиц русского языка"² са значэннем рознай ступені праяўлення прыметы або дзеяння (*лукавинка, желтинка, грабеж, болтовня*), і адпаведных ім ў "Русско-белорусском словаре"³ беларускіх эквівалентаў (аналітычных і сінтэтычных) з агульным значэннем ступені прыметы.

Самым «спрыяльным» для ўзнікнення лексічных лакун з'яўляецца поле ступені праяўлення прыметы, дзе словаўтваральная мадыфікацыя ў выглядзе суцэльнааформленых намінантаў значна лепш прадстаўлена яго рускай часткай.

Выражэнне назоўнікам градацыйнай семантыкі ў рускай і беларускай мовах характарызуецца шэрагам адметных рыс, якія выклікаюць вялікую цікавасць для даследавання лексічнай і словаўтваральнай сістэм дзвюх моў. Спецыфіка субстантываў са значэннем ступені праяўлення прыметы заключаецца ў тым, што:

– па-першае, большая частка гэтай нешматлікай групы слоў зафіксавана ў перакладных слоўніках з паметай «размоўнае» або «простамоўнае» і належыць малапрадуктыўным ці непрадуктыўным словаўтваральным тыпам у абедзвюх мовах;

– па-другое, агульная семантыка ступені прыметы ў многіх выпадках абумоўліваецца значэннем не толькі словаўтваральнага фарманта, але значэннем і асновы, і фарманта;

– па-трэцяе, катэгарыяльнае значэнне прадметнасці назоўнікаў нейтралізуецца, уступаючы месца семантыцы атрыбутыўнасці ці працэсуальнасці, якую матываванае слова наследуе ад матывавальнага; або значэнне прадмета (асобы) матывавальнага назоўніка разумеецца як сукупнасць істотных прымет, што не аддзяляюцца ад самога прадмета, наяўнасць у дастатковай ці празмернай ступені якіх прыводзіць ужо да зусім новай якасці, іншага стану субстанцыі, знаходзячы сваё выражэнне ў вытворным слове;

– па-чацвёртае, у залежнасці ад характару ўтваральнай асновы, словаўтваральнага фарманта і тыпу словаўтваральнага значэння, выражанага вытворным словам, матываваныя назоўнікі можна падзяліць на чатыры семантычныя падгрупы:

1. Аддзяяслоўныя субстантывы са значэннем ступені інтэнсіўнасці працякання дзеяння, якія адначасова з'яўляюцца вынікам транспазіцыі і мадыфікацыі і ўтвораны ад дзяяслоўных асноў з дапамогай суфіксаў (рус. *грабеж* – бел. *грабёж*, рус. *болтовня* – бел. *балбатня*).

2. Адпрыметнікавыя субстантывы са значэннем ступені праяўлення прыметы, якія з'яўляюцца вынікам транспазіцыі і мадыфікацыі адначасова і ўтвораны ад асноў прыметнікаў прэфіксальна-нульсуфіксальным (рус. *проси́нь* – бел. *просі́нь*), суфіксальным (рус. *хитреца́* – бел. *хітрынка*, *хітраватасць*) спосабамі. Адзінкавы прыклад мутацыі прадстаўлены прэфіксальна-суфіксальным утварэннем рус. *перестарок* – бел. *перастарак*, *пярэстарак*.

3. Адсубстантыўныя назоўнікі, якія з'яўляюцца вынікам мадыфікацыі і ўтвораны ад асноў назоўнікаў прэфіксальным спосабам са значэннем ступені праяўлення якасцей прадмета ці асобы, неад'емных ад самой субстанцыі (рус. *супермаркет* – бел. *супермаркет*). Гэта падгрупа назоўнікаў самая шматлікая, таму што мадыфікацыя з'яўляецца асноўным тыпам для ўтварэння слоў катэгорыі ступені.

4. Адсубстантыўныя назоўнікі са значэннем прадмета (асобы), які ў пэўнай (дастатковай, недастатковай ці празмернай) ступені валодае прыметамі таго, што названа матывавальным словам; яны з'яўляюцца вынікам мутацыі з адценнем мадыфікацыі і ўтвораны ад асноў назоўнікаў прэфіксальна-суфіксальным спосабам (рус. *недоумок* – бел. *прыдуркаваты*, *недалечаны*; рус. *отзвук* – бел. *водгук*, *водгулле*, *водгалас*).

Шта датычыцца назоўнікаў з суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі, якія маюць памяншальнае ці павелічальнае значэнне і з'яўляюцца вынікам стылістычнай мадыфікацыі, то, на наш погляд, яны ўскосна звязаны з градацыйнай семантыкай, таму што толькі асобная іх прымета («памер») можа быць разгледжана ў якасці такой, якая праяўляецца ў некаторай ступені, апрача таго, суб'ектыўнай.

З прычыны такой семантычнай неаднароднасці субстантываў яны нераўнамерна размяркоўваюцца адносна ядра словаўтваральнага функцыянальна-семантычнага поля ступені прыметы, прымыкаючы да тых часцін мовы, значэнне якіх фармальна выражае словаўтваральны фармант, з'яўляючыся транспазіцыйным і мадыфікацыйным паказальнікам ступені якасці адначасова.

У асноўным, як ужо адзначана, значэнне ступені прыметы, выражанае назоўнікамі, і ў рускай, і ў беларускай мовах рэалізуецца малапрадуктыўнымі або непрадуктыўнымі словаўтваральнымі афіксамі, якія часта маюць размоўную афарбоўку. Разгляд 210 рускіх намінацыяў са значэннем ступені прыметы ў супастаўленні з беларускай мовай выявіў, што выражаць семантыку ступені на ўзроўні назоўніка больш характэрна для рускай мовы, дзе ў параўнанні з беларускай дадзенае значэнне прадстаўлена большай колькасцю словаўтваральных тыпаў і большай рэгулярнасцю фармантаў, і наадварот, у беларускай мове не назіраецца такіх афіксальных спосабаў, якім не было б адпаведнікаў у рускай мове, таму афіксальным спосабам у рускай мове могуць адпавядаць іншыя спосабы выражэння вытворнага значэння ў беларускай мове ці словаўтваральна абумоўлены лексічныя лакуны. Так, суцэльнааформленым (сінтэтычным) матываваным субстантывам рускай мовы са значэннем ступені прыметы адпавядаюць наступныя беларускія ўтварэнні:

1) сінтэтычныя формы з агульным значэннем ступені прыметы, якое выражаецца афіксам з градацыйнай семантыкай таго ж самага словаўтваральнага тыпу, што і ў рускай мове (рус. *проси́нь* – бел. *просі́нь*);

2) сінтэтычныя формы з агульным значэннем ступені прыметы, дзе названая семантыка рэалізуецца самой асновай слова, а прысутнасць афікса іншага словаўтваральнага тыпу з'яўляецца чыста фармальнай (рус. *руготня* – бел. *ляянка*);

3) сінтэтычныя формы з агульным значэннем ступені прыметы з градацыйнымі афіксамі іншых словаўтваральных тыпаў, якія адсутнічаюць у рускай мове (рус. *беготня* – бел. *беганіна*);

4) сінтэтычныя формы без фармальнага паказальніка значэння ступені прыметы, якія выражаюць названую семантыку асновай невытворнага слова, г.зн. на лексічным узроўні (рус. *свербеж* – бел. *сверб*);

5) сінтэтычныя афіксальныя формы, якія ўвогуле не выражаюць значэння ступені прыметы ні фармантам, ні асновай слова (рус. *проседь* – бел. *сівізна*);

6) сінтэтычныя невытворныя формы, якія не выражаюць градацыйнай семантыкі (рус. *полушубок* – бел. *кажух*);

7) аналітычныя формы, дзе носьбітам значэння ступені прыметы з'яўляецца дэрывацыйныя слова, якое выступае ў функцыі адсутнага афікса (рус. *постирушка* – бел. *невялікае мыццё*);

8) аналітычныя формы, якія ўжываюцца побач з сінтэтычнымі ў якасці сінанімічных да апошніх (рус. *полупиво* – бел. *паўпіва, лёгкае піва*).

Наяўнасць лакун, абумоўленых словаўтваральнымі магчымасцямі мовы, і сродкі іх кампенсацыі ў кожным канкрэтным выпадку залежаць ад афікса з семантыкай рознай ступені прыметы (атрыбутыўнай або працэсуальнай).

Субстантывы з суфіксам *-н(я)* (бел. *-н(я)*), матываваныя дзеясловамі, рэалізуюць значэнне інтэнсіўнай адцягненай працэсуальнай прыметы, у асноўным з негатыўнай афарбоўкай (рус. *мазня* – бел. *мазня, мазаніна*; рус. *резня* – бел. *разня*). У руска-беларускім слоўніку 12 рускім назоўнікам гэтай семантычнай групы адпавядаюць наступныя беларускія ўтварэнні:

1) дзевяць сінтэтычных форм з папярэднім суфіксам ці сінанімічным яму суфіксам *-анін-*, які ў беларускай мове з'яўляецца самастойным сродкам выражэння інтэнсіўнага дзеяння (рус. *беготня* – бел. *беганіна*; рус. *пачкотня* – бел. *пэцканіна*);

2) тры сінтэтычныя формы, якія выражаюць дадзенае значэнне на лексічным узроўні самой асновай слова, што робіць чыста фармальнай прысутнасць афікса, які не прызначаны для рэалізацыі градацыйнай семантыкі (рус. *визготня* – бел. *віск, піск, скавытанне*; рус. *ругня, руготня, ругань* – бел. *лаянка*; рус. *хохотня* – бел. *рогат*).

Субстантывы з малапрадуктыўным суфіксам *-еж-* (бел. *-ёж-*), матываваныя дзеясловамі, рэалізуюць значэнне інтэнсіўнага праяўлення дзеяння (рус. *грабеж* – бел. *грабёж, рабунак, рабаванне*). У руска-беларускім слоўніку 12 назоўнікам гэтай семантычнай групы адпавядаюць:

1) восем сінтэтычных форм з папярэднім суфіксам ці сінанімічным яму суфіксам *-анн (-энн-)*, які ў беларускай мове не з'яўляецца сродкам выражэння інтэнсіўнага дзеяння (рус. *долбеж* – бел. *дзяўбанне, даўбенне*; рус. *неплатеж* – бел. *неплацёж*; рус. *скулеж* – бел. *скулёж, скавытанне, скуголенне*);

2) чатыры сінтэтычныя формы, якія выражаюць дадзенае значэнне на лексічным узроўні (рус. *галдеж* – бел. *крык, галас, гамана*; рус. *дележ* – бел. *дзяльба, падзел*; рус. *кутеж* – бел. *гулянка, папойка*, рус. *свербеж* – бел. *сверб*).

Значэнне дзеяння, якое праяўляецца з невялікай інтэнсіўнасцю, рэалізуюць тры формы намінатываў з непрадуктыўным суфіксам *-ушк-*, утвораныя ад дзеясловаў.

У беларускай мове ім адпавядаюць: 1) аналітычная форма (рус. *постирушка* – бел. *невялікае мыццё*); 2) дзве сінтэтычныя формы без фармальнага выражэння ступені працэсуальнай прыметы (рус. *пирушка* – бел. *гулянка, пагулянка, вечарынка*; рус. *понюшка* – бел. *нюх*).

Адпрыметнікавыя назоўнікі з малапрадуктыўным суфіксам *-ц-* (*-ец-*) выражаюць невялікую ступень праяўлення прыметы. З прычыны адсутнасці такога словаўтваральнага тыпу ў беларускай мове гэтае значэнне перадаецца іншымі суфіксамі ступені: *-ынк-* (рус. *хитреца* – бел. *хітрынка*), *-ават-* (*хитраватасць*), ці ўвогуле не знаходзіць свайго выражэння (рус. *наглеца* – бел. *нахабнасць*), (рус. *гнильца* – бел. *гнілізна, гнілата, гніль*). Акрамя таго, утварэнні з такім значэннем часцей ужываюцца ў складзе прыназоўна-склонавых форм (*с гнильцой, с хитрецей*), таму перакладаюцца як адпаведныя ім прыметнікавыя або прыслоўныя (рус. *с лентой* – бел. *ленаваты, гультаваты* ці *лянуючыся, гультаявата*).

Назваваюць прымету, якая праяўляецца ў слабой ступені, адпрыметнікавыя субстантывы з суфіксам *-инк-* (бел. *-інк-/ынк-*). У перакладным слоўніку 19 рускім утварэнням з такім тыпам значэння адпавядае столькі ж беларускіх сінтэтычных форм з адзначаным афіксам і сінанімічнымі яму суфіксамі: *-ін-* (рус. *тухлінка* – бел. *тухліна*; рус. *желтинка* – бел. *жаўцінка*), *-аватасць-* (рус. *горчинка* – бел. *гаркаватасць*).

Значэнне некаторай невялікай ступені прыметы выражаюць таксама адпрыметнікавыя субстантывы з суфіксам *-ин-* (бел. *-ін-/ын-*) (рус. *рыжина* – бел. *рыжына*; рус. *слабина* – бел. *слабіна*). Пяці назоўнікам рускай мовы адпавядаюць пяць сінтэтычных форм з адзначаным афіксам і суфіксамі іншай словаўтваральнай семантыкі: *-ізн-* (рус. *седина* – бел. *сівізна*; рус. *сизина* – бел. *шызіна*; рус. *косина* – бел. *касізна*), *-асць-* (рус. *сизина* – бел. *шызасць*).

Назваваюць прымету, названую матывавальным словам, якая паўстае ў няпоўнай ступені, ўтварэнні непрадуктыўнага тыпу з прэфіксамі *про-*, *пра-*, *от-* (бел. *ад-*) і нулявым суфіксам (рус. *прозолоть* – бел. *прозалаць*; рус. *прозелень* – бел. *прэзелень*, *зелянявасць*, рус. *оттепель* – бел. *адліга*). Восем рускіх сінтэтычных форм супадаюць з васьмю сінтэтычнымі беларускімі адзінкамі, утворанымі з дапамогай названых афіксаў ці суфіксаў іншых словаўтваральных тыпаў: *-ізн-* (рус. *проседь* – бел. *сівізна*), *-лявасць-* (рус. *прожелть* – бел. *прожаўць*, *жаўтпявасць*).

Адсубстантыўныя назоўнікі са значэннем вышэйшай ступені праяўлення якасці прадмета, названага матывавальным словам, утвараюцца ў рускай і беларускай мовах пры дапамозе сінанімічных прэфіксаў: *раз-* (рус. *разумник* – бел. *разумнік*), *обер-* (бел. *абер-*) (*оберплут*–*аберплут*), *-ультра-* (рус. *ультразвук* – бел. *ультрагук*), *архи-* (бел. *архі-*) (рус. *архимиллионер* – бел. *архіміліянер*), *супер-* (рус. *супертанкер* – бел. *супертанкер*), *сверх-* (бел. *звыш-*) – (рус. *сверхгерой* – бел. *звышгерой*), *мульти-* (бел. *мульти-*) – са значэннем шматкратнасці, множнасці (рус. *мультимиллионер* – бел. *мультиміліянер*). Пяцідзесяці формам рускай мовы адпавядаюць столькі ж сінтэтычных у беларускай мове, але ў двух выпадках назіраецца выражэнне ступені на лексічным узроўні (рус. *архиплут* – бел. *прайдзісвет*, *ашуканец*; рус. *раскрасавец* – бел. *прыгажун*), а ў адным, акрамя асноўнага прэфікса ступені *звыш-*, выкарыстоўваецца сінанімічны *над-* (рус. *сверхчеловек* – бел. *звышчалавек*, *надчалавек*).

Адсубстантыўныя назоўнікі з прэфіксамі *полу-* (бел. *паў-/напаў-*) і адзінкавым *недо-* (бел. *неда-*) рэалізуюць значэнне непаўнаты праяўлення прадмета (рус. *недокомплект* – бел. *недакамплект*; рус. *полуколония* – бел. *напаўкалонія*). З 72 форм рускай мовы большасць перакладаецца на беларускую мову аднаслоўным эквівалентам, але адна аналітычная форма ўжываецца ў якасці раўнапраўнай з сінтэтычнай (рус. *полпиво* – бел. *паўпіва*, *лёгкае піва*). Для выражэння адпаведнага значэння выкарыстоўваецца, акрамя прэфікса *паў-* (*напаў-*), сінанічны фармант *пры-* (рус. *полутьма* – бел. *прыцемак*; рус. *полудурок* – бел. *прыдурак*, рус. *полумрак* – бел. *прыцемак*).

У адным выпадку такое значэнне выражана ў беларускай мове лексічна (рус. *полушубок* – бел. *кажух*).

Прэфіксальныя адсубстантыўныя назоўнікі з афіксам *пере-* (бел. *пера-*) выражаюць значэнне празмернасці (рус. *передозировка* – бел. *перадазіроўка*). З чатырох форм рускай мовы толькі ў адным выпадку дадзенае значэнне рэалізуецца непасрэдна асновай слова (на лексічным узроўні) (рус. *переизбыток* – бел. *лішак*, *збытак*).

Прэфіксальна-суфіксальныя ўтварэнні з *недо-...-ок-* выражаюць прадмет (ці асобу), які не ў дастатковай ступені надзелены або не ў поўнай меры з’яўляецца тым, што названа матывавальным словам (рус. *недоумок* – бел. *прыдуракваты*, *недапечаны*). З прычыны адсутнасці адпаведнага слова-

ўтваральнага тыпу ў беларускай мове гэтае значэнне выражаецца выключна сінанімічнымі невытворнымі словамі.

Прэфіксальныя і прэфіксальна-суфіксальныя ўтварэнні з *от-* (бел. *ад-, вод-*) ці *от-...-ок-* (*ад-, вод-...-ак* (j)- абазначаюць з'яву, якая адбываецца пасля асноўнага дзеяння, але ў аслабленай ступені (рус. *отголосок* – бел. *водгалас, водгулле*; рус. *отзвук* – бел. *водзук, водгулле, рэха*). Гэты малапрадуктыўны словаўтваральны тып аднолькава прадстаўлены ў беларускай і рускай мовах (сем сінтэтычных форм рускай мовы перакладаюцца словамі з тым жа словаўтваральным фармантам). Тое ж назіраецца і ў словаўтваральным тыпе назоўнікаў з суфіксамі *-ан-* (*-ач-*), што называюць асобу ці жывую істоту, якая характарызуецца "інтэнсіўнай цялеснай прыметай"⁴ (рус. *брюхан* – бел. *пузан*; рус. *голова* – бел. *галавач*; рус. *лобан* – бел. *лабач і г. д.*).

У беларускай мове знайшлі адлюстраванне такія адзінкавыя рускія намінацыі, як рус. *перестарок* – бел. *пярэстарак, перастарак*.

Такім чынам, у беларускай і рускай мовах шырока выкарыстоўваюцца словаўтваральныя магчымасці субстантыва пры ўтварэнні моўных адзінак са значэннем ступені прыметы. Блізкасць словаўтваральных сістэм абедзвюх моў выражаецца ў рэалізацыі аднолькавых ці амаль аднолькавых спосабаў утварэння намінацый. Аднак у беларускай мове ў параўнанні з рускай назіраецца тэндэнцыя выражэння аналізуемага значэння, па-першае, самой асновай слова на лексічным узроўні, па-другое, асобнааформленай адзінкай, дзе дэрывацыйнае слова замяшчае адсутны афікс, хаця такая неадпаведнасць вельмі адносна, таму што і ў рускай мове такое значэнне часта набывае асобнааформленае выражэнне. Але гэта ўжо з'яўляецца прадметам новага даследавання.

¹ Гл.: Русская грамматика. В 2 т., М., 1980.

² Е ф р е м о в а Т. Ф. Толковый словарь словообразовательных единиц русского языка. М., 1996.

³ Русско-белорусский словарь: В 3 т., Мн., 1993.

⁴ Гл.: Беларуская граматыка. У 2 ч. Мн., 1985.

А.І.ХАЛЯЎКА

ДА ПАХОДЖАННЯ СЛОВА КІКІМАРА

На працягу доўгага часу этымалагічны аналіз слова **кікімара** выклікае пэўныя цяжкасці. Рус. **кикимора** 'нячыстая сіла ў жаночым абліччы' (МАСРЯ 2,48), дыял. 'пудзіла', 'род дамавіка, які начамі прадзе; ён удзень сядзіць непрыметна за печчу, а пракудзіць начамі з верацяном, калаўротам, каробкамі і шпуляй' (СРНГ 13,205; Куликовский 36); **кикиморы** 'дзеці, што памерлі няхрышчанымі'¹; бел. **кікіморы** 'чалавекападобныя істоты, нячысцікі жаночага полу' (ЭСБМ 5,31) і да т.п. з'яўляюцца рэфлексамі праслав. лексемы **кукумога*. Практычна ўсе даследчыкі бачаць тут складанае слова з другім кампанентам **мога*, які мае трывалую сувязь з індаеўрапейскай міфалогіяй. Першы кампанент традыцыйна лічыцца зацемненым – "магчыма, па матывах табу, што ў назве звышнатуральнай сілы не здзіўляе" (ЭССЯ 13, 261–262). Паводле меркаванняў этымолагаў, у аснове першай часткі слова ляжыць корань **кук* – з першапачатковым значэннем 'крывы, выгнуты', які генетычна суадносіцца з **кик* – (гл. *кука, кукиш*; Фасмер 2, 231–232; ЭССЯ 13, 261–262). Гэта рэканструкцыя, на думку аўтараў ЭСБМ, прадстаўляецца вельмі праблематычнай (ЭСБМ 5,31). Тым не менш паспрабуем яе абгрунтаваць.

Па-першае, здаецца відавочнай магчымасць фанетычнага пераўтварэння. Па-другое, у сістэму доказаў неабходна ўключыць тыпалогію семантычнай эвалюцыі 'крывы' → 'звышнатуральная сіла' ці 'які адносіцца да звышнатуральнай сілы'. Ілюстрацыямі такога роду могуць служыць роднасныя рус. дыял. **кука**